

**ІНСТИТУТ ОПІКИ ТА ПІКЛУВАННЯ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄВРОПИ
ЯК ЕФЕКТИВНА ФОРМА ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ,
ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ****THE INSTITUTE OF GUARDIANSHIP AND CARE IN UKRAINE AND EUROPEAN
COUNTRIES AS AN EFFECTIVE FORM OF ARRANGEMENT FOR ORPHANS
AND CHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL CARE**

Паращук Л.Г., к.ю.н.,
викладач кафедри цивільного права і процесу
Західноукраїнський національний університет

Войтюк Н.А., студентка II курсу юридичного факультету
Західноукраїнський національний університет, Україна

Статтю присвячено актуальним питанням правового регулювання відносин, пов'язаних із здійсненням опіки і піклування, проведенню порівняльного аналізу зазначеного інституту із аналогічними інститутами, які діють в окремих європейських державах. Акцентовано, що природним середовищем для всестороннього розвитку дитини та її матеріального забезпечення є сім'я. Однак за різних життєвих обставин виникають ситуації, коли діти втрачають зв'язок із сім'єю і залишаються без належного батьківського піклування. На державу покладено обов'язок утримання та виховання цих дітей, яка повинна створити усі необхідні для цього умови. З'ясовано, що в нашій державі реалізація прав та інтересів зазначених осіб забезпечується через встановлення опіки і піклування, яка є однією із сімейних форм влаштування дітей, залишених без батьківського піклування. Залежно від підстав залишення дитини без батьківського піклування вона наділяється статусом дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування.

Здійснено аналіз сімейного законодавства України, який дозволив визначити критерії для встановлення опіки і піклування, якими, згідно чинного Сімейного кодексу України, є вік та наявність у дитини статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування. Розкрито ряд питань правового регулювання відносин опіки і піклування в Україні. Зокрема, визначено основні особисті немайнові та майнові права дитини, що потребують забезпечення з боку осіб, які замінюють батьків; окреслено вимоги до потенційних кандидатів в опікуни або піклувальники; встановлено обсяг їх прав та обов'язків, а також підстави припинення опіки або піклування; акцентовано на інституціях, призначених для перебування дітей, які залишилися без батьківського піклування і яким не призначено опікуна або піклувальника.

На основі аналізу досвіду Польщі та Великобританії у сфері забезпечення прав та інтересів дітей, залишених без батьківського піклування, зроблено висновки щодо необхідності імплементації деяких позитивних напрацювань цих країн у цивільно-правове законодавство України.

Ключові слова: дитина, дитина-сирота, дитина, позбавлена батьківського піклування, опіка, піклування, немайнові права, майнові права, органи опіки і піклування.

The article is devoted to topical issues of legal regulation of relations related to the implementation of custody and care, conducting a comparative analysis of the specified institute with similar institutes operating in individual European states. It was emphasized that the natural environment for the all-round development of a child and its material support is the family. However, under various life circumstances, situations arise when children lose contact with the family and are left without proper parental care. The state is entrusted with the responsibility of maintaining and educating these children, which must create all the necessary conditions for this. It was found that in our country, the realization of the rights and interests of the mentioned persons is ensured through the establishment of guardianship and guardianship, which is one of the family forms of placement of children left without parental care. Depending on the reasons for leaving a child without parental care, it is given the status of an orphan child or a child deprived of parental care.

An analysis of the family legislation of Ukraine was carried out, which made it possible to determine the criteria for establishing custody and care, which, according to the current Family Code of Ukraine, are the age and whether the child has the status of an orphan or a child deprived of parental care. A number of issues of legal regulation of custody and guardianship relations in Ukraine have been revealed. In particular, the main personal non-property and property rights of the child, which need to be ensured by persons who replace parents, are defined; the requirements for potential candidates for guardians or custodians are outlined; the extent of their rights and obligations, as well as the grounds for terminating guardianship or guardianship; emphasis is placed on institutions intended for the stay of children who have been left without parental care and who have not been assigned a guardian or custodian. Based on the analysis of the experience of Poland and Great Britain in the field of ensuring the rights and interests of children left without parental care, conclusions were drawn regarding the need to implement some of the positive developments of these countries into the civil law legislation of Ukraine.

Key words: child, orphan child, child deprived of parental care, guardianship, guardianship, non-property rights, property rights, guardianship and guardianship departments.

Постановка проблеми. Сім'я, сімейні відносини є невід'ємною частиною соціально-економічної сфери, тому стан розвитку цього інституту є одним із найважливіших індикаторів соціальної стабільності та благополуччя. Нагальною проблемою нашого суспільства сьогодні є зниження ролі сім'ї у вихованні дитини, її особистості, що обумовлено залишенням дітей без належного батьківського піклування через економічні та соціальні причини, а також духовну кризу, що виникла у сучасному суспільстві. Також не сприяє зміцненню даного інституту й розпочата у 2014 році збройна агресія росії проти нашої держави та повномасштабна війна 2022 року.

Водночас, різні аспекти, що негативно впливають на інститут сім'ї в Україні, не повинні бути на заваді нормальному розвитку дитини, її становленню як особистості, повноцінного суб'єкта права. Тому актуальним є питання дослідження інституту опіки і піклування як однієї із сімейних форм влаштування дітей-сирит та дітей, позбавлених батьківського піклування та застосування досвіду європейських держав.

Аналіз останніх досліджень. Дослідження питання нормативно-правового регулювання опіки і піклування в Україні та дії даного інституту у Польщі та Великобританії свідчать про актуальність дискусії з цього питання. Різні аспекти інституту опіки і піклування в Україні

та у європейських країнах досліджували: Бурлака О., Доля І., Лескова Л., Лозицька С., Морозова С., Паскарь Ю., Пушкіна О., Рудий Н., Савицький Ю., Стремечька Є., Яніцька І. та ін.

Метою статті є порівняльно-правовий аналіз інституту опіки і піклування як сімейної форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Виклад основного матеріалу. Попри життєві обставини, які позбавляють деяких дітей можливості виховуватись у сім'ї своїх батьків, усі діти наділені рівними правами. Обов'язок утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування покладено на державу (ст. 52 Конституції України) [1], яка повинна створити усі необхідні для цього умови. За змістом ст. 18 Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 року у відповідних випадках законні опікуни несуть основну відповідальність за виховання та розвиток дитини. Найкращі інтереси дитини є предметом їх основного піклування [2].

Одним із органів, на який державою покладено обов'язок щодо забезпечення вирішення важливих для виховання неповнолітніх дітей питань, які з тих чи інших причин залишилися без батьківського піклування, є орган опіки та піклування. Серед питань, які підлягають вирішенню вказаним органом, питання щодо застосування різних форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, соціального захисту і захисту особистих, майнових, житлових прав та інтересів дітей, притягнення до відповідальності осіб, які порушують права дитини та ін. (ст. 11 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13 січня 2005 року № 2342-IV) [3].

Опіка та піклування є однією із сімейних форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Відповідно до ст. 55 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) метою встановлення опіки та піклування є забезпечення особистих немайнових і майнових прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх осіб, а також повнолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права і виконувати обов'язки [4].

Варто відзначити, що критерієм для встановлення опіки та піклування над неповнолітніми особами у чинному сімейному законодавстві України виступає вік (при цьому зауважимо, що ч. 2 ст. 243 Сімейного кодексу України (далі – СК України) визначено, що опіка встановлюється над дитиною, яка не досягла чотирнадцяти років, а піклування над дитиною у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років) та наявність у дитини статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування [5].

Відповідно до Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13 січня 2005 року № 2342-IV статус дитини-сироти надається дитині, у якої померли або загинули батьки. А статусом дитини, позбавленої батьківського піклування, наділяється дитина, батьки якої з різних, суб'єктивних або об'єктивних причин не виконують батьківських обов'язків стосовно своїх дітей. Такими причинами можуть бути: тривала хвороба батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки; неадекватність батьків; невиконання батьками обов'язків щодо належного виховання дітей; визнання їх безвісно відсутніми або оголошення їх померлими та ін. [3]. У зв'язку із збройною агресією росії перелік причин, які унеможливають виконання батьками своїх обов'язків, розширено і визначено як такі, що неможливо зв'язувати у зв'язку з тим, що батьки перебувають, зокрема, на тимчасово окупованих територіях.

До особистих немайнових прав, що потребують забезпечення з боку осіб, які замінують батьків, і які спрямовані на забезпечення дитини сімейним вихованням, можливістю фізичного та духовного розвитку, належать, згідно СК України, право на ім'я, право на належне виховання та розвиток, право висловлювати свою думку і бути вислуханою з питань, що стосуються особисто дитини, а також питань сім'ї та ін. Крім того, дитина, як фізична особа, має й інші особисті немайнові права, які належать їй від народження або за законом і які врегульовані нормами цивільного законодавства України: право на життя, право на свободу та особисту недоторканість, право на повагу до гідності та честі та ін., особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, які охороняються законом.

Майновими правами дитини, які також потребують забезпечення з боку опікунів та піклувальників, є право власності на майно, призначене для її розвитку, навчання та виховання та на інше майно, яке належить дитині на законних правових підставах, інші майнові права. Так, ЦК України окреслено низку майнових прав, які діти можуть реалізовувати самостійно. Зокрема, вони мають право вчиняти дрібні побутові правочини. Діти у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років вже наділені більшим обсягом прав і тому мають право укладати договори банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатись вкладом, внесеним неповнолітньою особою на своє ім'я, здійснювати майнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом та ін. Однак, реалізація більшості майнових прав потребує допомоги з боку осіб, які замінують батьків, які, виконуючи свої функції, зобов'язані діяти лише в інтересах підопічного.

Кожна дитина, безвідносно до її правового статусу, має право на захист належних їй прав та інтересів, який є ефективною гарантією їх існування. Тому метою встановлення опіки або піклування над малолітніми / неповнолітніми дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, є також захист особистих і майнових прав та інтересів цих дітей [6].

Сімейним законодавством України передбачено вимоги до потенційних кандидатів в опікуни або піклувальники. У першу чергу, це має бути повнолітня дієздатна особа. Така особа повинна володіти необхідними для здійснення функцій опікуна або піклувальника особистими якостями, здатністю до виховання дитини та ставленням до неї. Обов'язок перевірки відповідності кандидата зазначеним критеріям покладено на орган опіки і піклування, який зобов'язаний також враховувати бажання дитини, над якою встановлюється опіка або піклування (ст. 244 СК України) [5].

Законодавець, повною мірою усвідомлюючи значення і роль, яку відіграє даний інститут для нормального розвитку дитини, не обмежився лише вищезазначеними вимогами до кандидатури опікуна або піклувальника й встановив перелік фізичних осіб, які, навіть, відповідаючи їм, не можуть бути опікунами або піклувальниками. Це фізичні особи, які позбавлені батьківських прав, якщо ці права не були поновлені; перебувають на обліку або на лікуванні у психоневрологічному чи наркологічному диспансері; зловживають спиртними напоями або наркотичними засобами; не мають постійного місця проживання та постійного заробітку (доходу); страждають на хвороби, перелік яких затверджений центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я; є іноземцями, які не перебувають у шлюбі, крім випадків, коли іноземець є родичем дитини та ін. (ст. 212 СК України) [5].

Якщо фізична особа відповідає встановленим законодавством критеріям і наважилась стати опікуном або піклувальником, вона наділяється рядом прав та обов'язків: дбати про підопічного, про створення

необхідних побутових умов, забезпечувати догляд та лікування, дбати про виховання, навчання та розвиток малолітньої особи, вимагати повернення підопічного від осіб, які тримають його без законної підстави, вчиняти правочини від імені та в інтересах підопічного, вживати заходів щодо захисту цивільних прав та інтересів підопічного (ст. 67 ЦК України) [4].

Цивільним законодавством передбачено підстави припинення опіки. Так, відповідно до ст. 76 ЦК України, опіка припиняється у разі: передачі малолітньої особи батькам (усиновловачам); досягнення підопічним чотирнадцяти років, тобто особа, яка здійснювала обов'язки опікуна, стає піклувальником без спеціального рішення щодо цього; поновлення цивільної дієздатності фізичної особи, яка була визнана недієздатною. Стаття 77 ЦК України регламентує, що піклування припиняється з досягненням фізичною особою повноліття; реєстрації шлюбу неповнолітньої особи; наданням неповнолітній особі повної цивільної дієздатності; поновленням цивільної дієздатності фізичної особи, цивільна дієздатність якої була обмежена [4].

Якщо з тих чи інших причин дитина залишилася без піклування батьків і їй не призначено опікуна або піклувальника, закладами, у яких може перебувати така дитина, і які виконують від імені держави роль опікуна або піклувальника, є, залежно від віку: будинок дитини органів охорони здоров'я (для дітей у віці від трьох років, а також для дітей-інвалідів та дітей з вадами у фізичному та розумовому розвитку у віці до чотирьох років), дитячі будинки або школи-інтернати органів освіти (для дітей у віці від трьох до вісімнадцяти років), будинки-інтернати для громадян похилого віку та інвалідів, психоневрологічні інтернати (для дітей-інвалідів з вадами фізичного та розумового розвитку (глибоко розумово відсталих) у віці від чотирьох до вісімнадцяти років) [6].

Здійснюючи порівняння законодавства України та європейських країн, зокрема Польщі та Великобританії, слід звернути увагу на найбільш суттєві та навіть особливі норми, які, беззаперечно, має кожна із них.

У Польщі відносини, які регулюють стосунки між дитиною та батьками, мають назву «батьківські повноваження». Це пов'язано з польським Кодексом сім'ї та опіки. Сьогодні для того, щоб усиновити польську дитину, недостатньо бути просто доброю милосердною людиною – так, як це відбувалося у минулі десятиліття. Згідно з польським законодавством, охочі усиновити мусять закінчити спеціальні курси, які готують до батьківства. З впровадженням нових стандартів усиновлення робота державних установ, які займаються цими питаннями, ускладнилася. До прикладу, для дитини з вадами психічного розвитку потрібно знайти таку сім'ю, яка зміла б піклуватися саме про такого підопічного. Така процедура допомагає уникати прикрих помилок, які травмують і дитину, і її прийомних батьків [7].

Також варто згадати, що в Польщі існують різноманітні центри для підтримки соціально незахищених громадян. Для дітей-сиріт передбачена нова модель установ, де одночасно проживають дванадцять – чотирнадцять дітей, з якими працюють чотири – п'ять вихователів. Установа передбачена для тимчасового перебування дітей, поки не буде знайдено для них нову родину. Інша форма виховання – спеціалізовані соціальні гуртожитки для проживання до тридцяти осіб. Повноваження з улаштування цієї форми делеговані державою громадським організаціям [8]. У Польщі велику роль у допомозі дітям-сиротам відіграють місцева влада та неурядові інституції. Як відмі-

чає О. Бурлака, місцева влада схвалює співпрацю неурядових інституцій, що створюють соціальні центри, надають підтримку соціально не захищеним верствам населення, та намагається всіляко їх допомагати. Кожна із організацій працює з певною категорією осіб, надаючи їм різноманітну допомогу (психологічну, соціальну, юридичну, матеріальну) [9, с. 63].

У Великобританії, яка має тривалий досвід ефективного забезпечення дітей, залишених без батьківського піклування, з метою попередження передачі дітей під опіку держави, турбота про добробут цієї категорії дітей, відповідно до Закону про дітей 1989 року, перейшла до місцевих органів влади. Саме на них покладається обов'язок робити все необхідне, щоб забезпечити щонайменшу можливість для дитини проживати у власній сім'ї і громаді. Тому більшість дітей, які перебували під прийомною опікою, повертаються у власні сім'ї протягом шести місяців. Інші діти періодично проживають в прийомних сім'ях (тимчасова опіка). Більшість прийомних дітей підтримують тісні зв'язки з біологічними батьками. У більшості випадків перебування дитини в прийомній сім'ї погоджується з біологічними батьками, які попросили про підтримку на період кризи [10].

Таким чином, у Великобританії немає значної кількості будинків-інтернатів для дітей. У деяких місцевостях трапляються лише невеликі школи-інтернати. Поширеним є перебування дитини на короткостроковому проживанні. Foster families є найпопулярнішою формою в цій країні. Вони розглядаються як прийомні сім'ї, де виховується до 80 % усіх дітей, позбавлених батьківського піклування. Другий вид фостерингу – це приватна домовленість між батьками та фостерними вихователями про опіку над дитиною, що здійснюється в будинку опікуна без залучення органів місцевої влади. Дослідження, що було проведене командою науковців у Британії, показало, що близько половини дітей, які потребують догляду, мають бути влаштовані у фостерні сім'ї. Таким чином, можна підсумувати, що влаштування дитини у родину є найбільш ефективною формою влаштування дитини, яка потребує опіки [11].

Висновки. Аналіз позитивного зарубіжного досвіду у сфері соціального захисту сім'ї, дитинства, материнства та батьківства дає підстави зробити висновок про необхідність імплементації деяких позитивних напрацювань окремо взятих країн у цивільно-правове законодавство України. Наприклад, перейняти досвід Великобританії, закріпивши на нормативному рівні Стандарти (правила) виховання дитини у прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу та інших закладах сімейного виховання дітей, що позбавлені батьківського піклування.

Також ми вважаємо, що в певній мірі варто прийти до рішення щодо поступової ліквідації дитячих будинків радянського зразка, які не забезпечують належного рівня опіки та виховання дітей, обмежують їхню соціалізацію, що призводить до відірваності дитини від реального суспільного життя і повної неготовності до самостійної життєдіяльності при досягненні повноліття. При вдосконаленні чинного законодавства у сфері опіки і піклування в Україні повинні враховуватися історичні особливості його розвитку, що полягають у домінуванні сімейних форм опіки, належному захисті майнових інтересів опікуваного, встановленні юридичної відповідальності опікуна (включаючи кримінальну) за неналежне виконання чи зловживання своїми правами щодо опікуваного, впровадженні системи заохочень за належне виконання опікуном своїх обов'язків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_021

3. Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13 січня 2005 року № 2342-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text>
4. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n364>
5. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
6. Правила опіки та піклування, затверджені наказом Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства праці та соціальної політики України від 26 травня 1999 року № 34/166/131/88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-99#Text>
7. Савицький Ю. Поляки своїх сиріт по закордонах на роздають. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24764284.html>
8. Доля І. Упровадження ефективних форм виховання в системі державної та сімейної опіки: міжнародний досвід та уроки для України. URL : <http://old.niss.gov.ua/monitor/March08/04.htm>
9. Бурлака О. Зарубіжний досвід соціального захисту дітей-сиріт та дітей-позбавлених батьківського піклування, і можливості його використання в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 1. С. 59–64.
10. Стремецька Є.О., Паскарь Ю.Є. Досвід розвитку фостерингу у зарубіжних країнах. URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/pedagogika/2016/270-258-15.pdf>
11. Пушкіна О. В., Лозицька С. М. Прийомні (фостерні) сім'ї: американський досвід. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «юридичні науки»*. 2013. № 2 (5). С. 132–136.